

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТЫЮУ ТҮРМӨКТӨРҮН ЖАРАТУУЧУ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫК КАРАЖАТТАР

Изилдөөнүн предмети болуп кыргыз тилиндеги тыюу императивдерин уюштуруучу тилдик бирдиктер жана категориялар саналат. Изилдөөнүн максаты катары тыюу императивдеринин жалпы касиеттерин аныктап, аларды жаратуучу лексика-грамматикалык каражаттарды сыпаттап берүү тандалып алынды. Бул максатка жетиши үчүн лингвистикада кенен таркалган каттоо, системалаштыруу, салыштыруу, сыпаттоо жана аналогия методдору колдонулду. Иште тыюу формулаларынын табу менен өз ара байланышы, тыюу императивдеринин маани-маңызы, түрлөрү ачыкталып, аларды түзүүчү лексемалар жана уланды мүчөлөр мүнөздөөгө алынды, тыюу формулаларын уюштуруудагы кыргызча тануу аффиксинин грамматикалык кызматы сыпатталды, тыюу түрмөктөрдөгү этноменталдык жана маданий аралык бөтөнчөлүктөр, константалык маанилер аныкталды. Мындагы талданган материалдарды жана алынган натыйжаларды кыргыз тилинин практикалык курсун өтүүдө, теориялык грамматиканын алкагында айрым конкреттүү темаларды өздөштүрүүдө да колдонууга болот. Бул изилдөө императивдерди дагы тереңдетип жана кеңейтип талдоого жол ачат.

Негизги сөздөр: лингвомаданият; императив; табу; тыюу түрмөктөрү; менталитет; инварианттык маани; когнитема; паремия.

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА, ФОРМИРУЮЩИЕ ФОРМУЛЫ ЗАПРЕТА В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Предметом исследования являются языковые единицы и категории, выражающие императивы-запреты в кыргызском языке. Работа ставит своей целью определить общие свойства императивов-запретов и описать образующие их лексико-грамматические средства языка. Для достижения этой цели были использованы широко применяемые в лингвистике методы регистрации, систематизации, сравнения, описания и аналогии. В работе определено взаимодействие формул запрета и табу, раскрыта сущность императивов-запретов; охарактеризованы образующие их лексемы и словоизменительные аффиксы, описаны грамматические функции кыргызского аффикса отрицания в создании формул запрета; определены этноментальные и межкультурные особенности и константные значения императивов-запретов. Рассмотренные в статье материалы и полученные в ней результаты могут быть использованы в практическом курсе кыргызского языка при изучении определенных тем теоретической грамматики языка. Данная работа открывает путь к углубленному и широкому анализу императивов в языке.

Ключевые слова: лингвокультура; императив; табу; формулы запрета; менталитет; инвариантное значение; когнитема; паремия.

LEXICAL AND GRAMMATICAL MEANS, CREATING PROHIBITION FORMULAS IN THE KYRGYZ LANGUAGE

The subject of the study are linguistic units and categories, expressing imperatives-prohibitions in the Kyrgyz language. The work aims to determine the general properties of imperatives-prohibitions and describe the lexical and grammatical means of the language, forming them. To achieve this goal were used the methods of registration, systematization, comparison, description and analogy widely spread in linguistics. The paper defines the interaction of the formulas of prohibition and taboo, reveals the essence of imperatives-prohibitions; were characterized the lexemes and inflectional affixes forming them, were described the grammatical functions of the Kyrgyz negative affixes in the creation of prohibition formulas;

were determined ethnomental and intercultural features and constant meanings of imperative prohibitions. The materials, considered in the article and the results obtained in it can be used in a practical course of the Kyrgyz language when studying certain topics of theoretical grammar of the language. This work will open the way to deep and wide analysis of imperatives in the language.

Keywords: linguoculture; imperative; taboo; prohibition formulas; mentality; invariant meaning; cognitheme; paremia.

Киришүү. Императив – универсалдуу категория. Анын жашоону багыттоочу, акыл-ойду жөндөөчү, жүрүм-турумду чектөөчү касиеттери философияда, этикада, маданият таанууда, педагогикада, нравалуулук теориясында ж.б. тармактарда каралып жүрөт. Императив – тил илимине да тиешелүү түшүнүк. Анын лингвистикалык маани-маңызын ачууга көптөгөн изилдөөлөр арналган. Буларга Т.Б. Кабылов жалпы сереп жүргүзөт [1-3]. Бирок кыргыз тилиндеги тыюу императивдерин уюштуруучу лексика-грамматикалык каражаттар атайын талдоого алына элек болчу. Иштин актуалдуулугун бүгүнгө чейин толук сыпаттоого алына элек тыюу формулаларын жаратуучу сөздөрдүн жана морфемалардын атайын иликтенбей келгендиги шарттап турат. Иштин максаты болуп кыргыз тилиндеги тыюу императивдерин жасоого түздөн-түз катышкан лексемалардын жана уланды мүчөлөрдүн кызматын мүнөздөп берүү саналат.

Изилдөөнүн материалдары жана методдору. Иштин объектиси катары тилдеги тыюу формулалары тандалып алынды. Изилдөөнү жүргүзүүдө салыштыруу, сыпаттоо, талдоо жана аналогия методдору колдонулду.

Тилде табулашкан формулалар көп түрдүү. Тыюу түрмөктөрү табуга түздөн-түз тиешелүү. Бул жерде тыюу формулаларын жаратуучу каражаттар жөнүндө гана сөз болот. Алар негизги эки жол менен: 1) чектөөнү туюнтуучу лексикалык атайын каражаттар аркылуу; 2) типтүү тилдик формулалардын жардамында жасалат. Биринчи жол лексикалык семантикага тиешелүү, экинчи жол провербиалдык мейкиндикке караштуу.

1. Кыргыз этикетинде, лингвомаданиятында *тый* уңгусу жана анын дериваттары маанилүү орун ээлейт. Алар кайсы бир аракеттерди жасабоого, аткарбоого үндөйт. Кайсы бир аракеттерди токтотууну, болтурбоону катуу талап кылат.

Мисалдарга кайрылалы. *Тый* сөзү төмөнкү макалдын мазмунун уюштуруучу предикат катары колдонулган: *Көзүң ооруса, колуңду тый, ичиң ооруса, тамагыңды тый*. Сүйлөм мазмуну боюнча да, түзүлүшү боюнча да татаал. Анда адамдын дене бөлүктөрүнө мүнөздөмө берилет. Сүйлөмдүн жалпы мазмуну – «Кыйналсаң, себебин жогот». Бул мазмун макалдын эки бөлүгүндө такталат. «Кыйналуу» мааниси конкреттүү «көздүн оорушу», «ичтин оорусу» болуп экиге бөлүнөт. Ар бир бул маанилердин себеби субъекттин өзүндө: «көзүн ушалай берет» же «ар түрдүү тамакты - жакканын да, жакпаганын да ашыкча жейт». Макалда көз, ич жөнүндө сөз болгону менен, аны башка окшош жагдайларда колдонууга болот: «Дене табы көтөрүлсө, дары ич», «Чарчап-чаалыксаң, эс ал» ж.б. Паремияда даана кеңеш берилет: түрдүү жагымсыздыктын себебин жок кылуу керек. Макалдын милдети ушунда: ал көзгө, тамакка байланышсыз эле кырдаалда жалпы маанисин жүзөгө ашыруу максатында колдонула берет.

Аталган уңгу башка макалда да учурайт: *Уста барда колуң тый, молдо барда тилиң тый* [4]. Мында да борбордук семантикалык кызматты *тый* сөзү аткарат. Ал параллелдүү эки сүйлөмдүн уюштуруучу компоненти, туура эмес жүрүм-турумдарды чектөөчү сөз. Макалдарга таандык кыскалыкка талап тике толуктоочту атооч жөндөмөгө койгон

вариантын тандаган (*тилиңди / тилиңи / тилиң*). Инварианттык маани – «Билермандан кыйын көрүнбө». Карапайым, жөн адам эч убакта чеберден, адистен, билимдүүдөн өтө албайт. Ошондуктан анда кыйынсынуу, өз дараметин жасалма көтөрүүгө аракеттенүү сынга алынат. Макалды түзгөн *кол*, *тил* сөздөрү да жалпылоочу өтмө мааниде. Мында *кол* – «дененин кармоону, түртүүнү ж.б. иш-аракеттерди аткаруучу бөлүгү» эле эмес, *тил* – «ооз көндөйүндө жайгашкан сүйлөөнү, даамдоону, жутууну ж.б. иш-аракеттерди аткаруучу дене бөлүгү» эле эмес. Биринчиси – ишти чеберчилик менен аткаруу кызматынын аты, экинчиси – сөздү билгичтик, билимдүүлүк менен негиздеп айтуу кызматынын аты. Бул жалпылоочу атоолор макалдын аракетти мүнөздөп жөндөөчүлүк милдетин аткарууга катышты. Ошентип, бул паремия адамдын жүрүм-турумун мүнөздөөгө, ага оңдоо-түзөтүү киргизүүгө сунуш берүү маанисин туюндурду.

Макалдардагы адресат – бардык угуучулар. *Тый* сөзү буйрук ыңгайдын жекече түрү болгону менен, бир адамга карата айтылбайт. Анын аткаруучусу – ар бир адам, ар бир угуучу.

Экинчи макалдын конструктивдик көрсөткүчтөрү мазмундук көрсөткүчтөрүн даана кубаттап турат. Анын бөлүктөрү параллелдүү:

Уста бар-да кол-ду тый,
Молдо бар-да тил-ди тый.

Мында *-да* мүчөсү байламталык милдет аткарып, өзүнүн алдында келген сүйлөмдү (кайсы бир эмгектерде бул жайылма мезгил бышыктооч) паремиянын борбору менен байланыштырып колдонулду. Борбор – *тый* сөзү. Ал бир эле учурда адресаттын да, адресанттын каалоосун (буйругун) да, адресат аткаруучу аракетти да атайт. Ошондуктан анын менталдык-семантикалык салмагы күчтүү, элдик пикир үчүн орчундуу.

Дайым эле *тый* уңгусу кескин императив түрүндө колдонула бербейт. Бир макалда ал жалпы жактуулук сапаттан айрылып, субъекттин ыктыярына кабылып, кош мүчөлүү предикаттык айкаштын курамында учурайт: *Ар кимде бар бир кыял, ал кыялды ким тыяр?* Бул мисалда чектөө, токтотуу аракетинин аткарылыш-аткарылбашы катуу талап катары айтылбайт. *Тый* уңгусуна этиштин арсар келер чагынын *-ар* мүчөсү уланган. Аракеттин аткарылышы күмөн, аткаруучусу да күмөн. *Кыял* сөзү – «кемчилик» түшүнүгүнүн, терс мүнөзүнүн атоочусу. Анын мааниси макалда кеңейтилип, жалпыланып берилген: «Ар кимде кемчилик бар / Ар бир кишиде кемчилдик бар». Макалдын экинчи бөлүгүндө «Адам аны тыя албайт / Кемчилдикти жоюучу адам жок» деген маани көрсөтүлгөн. Ошондуктан макалда жаратуучуга, идеялдуу күчкө, кемчиликсиз затка шилтеме барбы деп ойлоого болот.

Ошондой эле кыргыздын лингвоэтномаданиятында табулук милдет аткарган дагы бир сөзгө кайрылалы. Буд *арам* сөзү. Ал араб тилинен өздөштүрүлгөн. *Арам* сөзүнүн маанилери «тыюу салынган, уруксат берилбеген, таза эмес, ак эмес; булганыч, ыплас; өлүк; никесиз, никесиз туулган; уурдалган, мээнетти кетпеген; ирени суук, кебетеси суук; жаман, жакпаган» ар кыл типтүү сүйлөмдөрдө, провербиалдык каражаттарда учурайт: *Эшектин күчү адал, эти арам / Эшектин сүтү арам, күчү адал // Эшектин күчү адал да, эти арам / Эшектин сүтү арам да, күчү адал*. Төрт вариантта тең «эшектин сүтү, эти желинбейт/ жешке болбойт/ жешке тыюу салынган, булганыч, таза эмес» деген маанилер бар.

Ошондой эле кыргызча азык-оокат табусуна чочконун, жырткычтардын, карга-кузгундардын, сойлоп жүрүүчүлөрдүн ж.б. эти кирет. Андан башка уурдалып, зордукталып,

мээнет кылынбай табылган азык-оокат, мал-мүлк, финансылык каражаттар арам делинет. *Арам / арам сийдик / арамдан тууган / арам туулган / арам туулган* сөздөрүндө, сөз айкаштарында «мыйзамсыз туулган бала / кыз / уул» семасы берилет. Буларда да чектөө, жиктөө, терс мүнөздөө, терс баалоо бар. Бул паремияда да адамдын жүрүм-туруму кыйыр мүнөздөлүп, ага баа берилет.

Ал эми *Койчу көп болсо, кой арам өлөт* макалында *арам* сөзү “жегенге тыюу салынган” маанисинде да, «жараксыз, пайдасыз» маанисинде да колдонулган. Анда объектти баалоочу, мүнөздөөчү касиет жогору. Анткени макалдын когнитемасы – «Жооптуунун көптүгү зыянга алып келет». Бул жерде өлгөн койдун этин жешке болбой тургандыгы (табу), анын өлүп калгандыгы (чыгаша) бирин-бири толуктайт. Натыйжа – эки тараптуу зыян. Бул когнитема башка элдердин макалдарында да репрезентацияланат: *У семи нянек дитя без глаз* – сөзмө-сөз «Бала багуучусу (нянька) жетөө болсо, бала көзсүз калат» (орусча); *Ашпоз көп болсо, иттин эти таптакыр бышпайт* (кытайча) ж.б.

Ислам менен кошо кабыл алынган дагы бир сөз бар. Бул *макүрөө / макүрү* сөзү [4]. Ал да динде табууга алынган заттарды, аракеттерди баалоодо колдонулат да, адамдын айрым иш-аракетин, жүрүм-турумун чектөө маанисин билдирет: *Эшектин эти – макүрөө* (жешке болбойт). *Ал макүрү оокатка үйрөнүп калган* (арам, мээнет кетпеген).

Кыргызча варианттуу *күнөө/күной/күнө/кине* сөзү мыкаачылыкты, залымдыкты, адилетсиздикти, ысырапкерчиликти, адамгерчиликсиздикти баалоодо колдонулат. Бул сөздүн да адамдын жүрүм-турумун мүнөздөөчүлүк кудурети жогору. Аны иран [4], кытай [5] тилдеринин фактылары менен тектештирип кароого болот. Аналогиялык түшүнүк англичандардын тилдик маданиятында да учурайт. Мисалы: *Жетимди кордоо – күнөө. – Humiliate the orphan is guilt; Кумурсканын уюгун бузуу – күнөө. – To destroy the ants' nest is guilt; Адам өлтүрүү – өтө чоң күнөө. – To kill the person/ man is guilt; Нанды тебелөө – күнөө. – To step on the bread is guilt* ж.б. Көрүнүп тургандай, тыюу талаптары кыргыз жана англис тилдери үчүн бирдей эле.

Кыргыз жана англис тилдериндеги табуулук маани предикативдик функцияда күчтүү берилет. Бул мисалдарда аёого татыктуу ыйык заттарга терс, зыяндуу мамиле кылуу катуу айыпталат. Башка позицияда «жаман иш, жорук-жосун, туура эмес жорук» сыяктуу мааниде колдонулат. *Күнөө унутулбайт, жакшылык жерде калбайт*. Бул жерде биринчи ээни «айып иш, туура эмес жорук-жосун, коом айыптай турган иш» сыяктуу мүнөздөөчү маанилердин аталышы катары баалоого болот.

Башка бир мисалда *күнөө* сөзүнүн мааниси солгун, анда «адашуу, кемчилдик» сыяктуу семалар көзгө урунат:

*Күнөө кылбас киши жок, актанса да,
Сыр алдырбас киши жок, мактанса да.*

Бул паремияда *күнөө кылба* сөз айкашын *адашпа, жолдон чыкпа, кемчилик кетирбе* формалары менен эркин эле алмаштырууга болот. Анын үстүнө мында аталган жорук бардык кишилерге тиешелүү эле аракет катары көрсөтүлүп, *адам өлтүрүү* – оор жазага татыктуу, *жетимди кордоо* – жаман көрүүгө, сындогоо татыктуу, *нанды тебелөө* – тилдөөгө татыктуу сыяктуу терс баага ылайык жосундардан айырмаланып турат.

1. Тыюу функциясын *ысырап* сөзүнүн колдонулушунан да көрүүгө болот. Анын мазмунун «негизсиз чыгым, артыкбаш / ашыкча / ыксыз коротуу, коромжу, талап тоноо, чыгымдагы артыкбаштык» семалары түзөт. Динде да, күндөлүк турмушта да бул сөздүн

жардамы менен бар нерсени ыксыз сарптоо, сарамжалсыз коротуу, коромжуга учуратуу сынга алынат, кайсы бир аракеттер, жүрүм-турумдар, сыйлоо ритуалдары мүнөздөлөт.

2. Тыюу сөздөрдө гана эмес, сүйлөө формулаларынын бүтүн мазмунунда да берилет. Мындай формулаларда көбүнчө *-ба/-бе/-бө//-на/-не/-но/-нө* тануу мүчөсү, эмес сөзү катышат.

Тыюу формулалары текстти уюштурууга да түздөн-түз катышат. Д. Молдокулова мал-жандыкка байланыштуу тыюуларды атайын жыйнап, талдап чыккан [6]:” Төл мезгилинде мал сойбойт жана сүт азыктарын, тамак-аш, туз, өзгөчө малдан алынган же малга бериле турган азыктарды төлдүн «киндиги катсын» деп эч кимге берген эмес... Мал ээлери киринбегенге, кир жуубаганга, акты – сүт азыктарын эшикке чыгарбаганга аракет кылышкан. Тегерете ала аркан таштап коюп, короого бейжат кишини киргизген эмес... Жаш төлдү санабайт, суктанбайт жана бөтөн кишиге көрсөтпөйт. Бирөөнүн малы төлдөп жаткан мезгилде ээсинен уруксатсыз аралабайт... Эгиздин бирин жакын туугандарынын бирөөнө энчилеп койгон. Мал ооруп калат же мал тукуму, ырысы ооп кетет деген ишеним менен мал короого даарат ушатканга, акыр-чикир, жаман нерсе төккөнгө тыюу салышкан... Мал байлаган көгөндү, желени аттап же кырккан эмес. Өзгөчө боюндагы баласынын мойнуна киндиги оролуп калат деген ишеним менен, кош бойлуу аялдын аркан, жип, көгөн, желени аттоосуна тыюу салышкан. Малды бирөөгө бергенде же сатканда анын ноктосун, мойнундагы жибин кошо бербей, мал ээси сөзсүз түрдө өзүнө алып калган. ... Мал тукумунун башын ... сатпаганга, бирөөгө бербегенге же сойбогонго аракеттенишкен» [6]. Бул тексттик фрагментте ойдун, маалыматтын өзөгүн *-ба/-бе...* тыюу жана эмес таануу формалары жаратып, аларды курамына алган сөздөр жыш колдонулган: *сойбойт, (берген) эмес, киринбегенге, (кир) жуубаганга, чыгарбаганга, (киргизген) эмес, санабайт, суктанбайт, көрсөтпөйт, аралабайт*, эки ирет *тыюу (салышкан), (аттап же кырккан) эмес, бербей, сатпаганга, бербегенге, сойбогонго*. Бардыгы болуп – 17 бирдик. Бул – чоң көрсөткүч. Тыюу кадамдын жүрүм-турумун мүнөздөп багыттоочусу жана ой жүгүртүүнүн дурус эле уюштуруучу кеп формуласы катары кызмат кылат.

Кыргыздын ойтутумунда нан түшүнүгү орчундуу мааниге ээ. Анткени нан заты – токчулуктун, барчылыктын, камырабай жашоонун белгиси. Нан болсо, адам ачка болбойт, сарсанаага батпайт, оорубайт, басынбайт, назары ток, көңүлү көтөрүңкү болот. Ошондуктан нанды кыргыз ыйык зат катары баалайт. Кыргыз макалдарынын дээрлик бардык жыйнактарында *Нанды теңсебейт/тебелебейт* императиви кездешет. Бирөөлөр аны нуска сөздөргө кошот [7], насаат, санат сөзгө [8], макалдарга [9], ырым-жырымдарга [6], кайсы бирөөлөрү сүйлөө формулаларына [10-11] кийиришет. Маселе аны кантип атоодо эмес. Маселе анын мазмунунда. Мында нандын жашоодогу ордун, ролун баалоо талабы берилип, ал адамдардын жүрүм-турумун, мамилесин өзгөртүүгө салым кошуп жатат. Бул жалпы императив ар бир адамды нанды кастарлоого, аздектеп мамиле кылууга чакырат. Бул элдик талап. Ыйык затты жерге таштабоого, өзүн же күкүмүн тебелебөөгө багыттайт. Мисалда эл кабыл алган ой формуласы берилген. Анын аткаруучусу – ар бир адам, адамдардын тобу, улут, бүт адамзат. Мында конкреттүү бир субъект белгиленбейт, субъект жалпыланган. Ошондуктан сүйлөмдү жалпыланган жактуу түргө кошобуз. Реалдуу жандуу сүйлөөдө бул формуланын мааниси, багыты, адресаты өзгөртүлүп кетет, субъекти пайда болот, прагматикасы татаалдашат. Конкреттүү жагдайда, конкреттүү тараптарды катыштырганда жалпылоочу формулалар варианттарга ээ болуп калат: *Нанды тебелебе/*

тебелебейт/ тебелебегин/ тебелебесин/ тебелебегиле/ тенсебе/ тенсебесин / тенселебегиле/ тенселеушесин... – *Do not step on/ stomp/ trample/ tread/ tramp. To step on/ stomp/ trample/ tread/ tramp the bread is guilt.* Англис тили аналитикалык түзүлүштө болгондуктан кыргыз тилине салыштырмалуу предикаттары көп түрдүү эмес. Ал тургай экинчи жактын англисче бир прономинативине (*you*) кыргызча төрт көрсөткүч туура келет (*сен, сиз, сиздер, силер*). Этиштик кыргызча императивдер да көп мүчөлүү.

Келтирилген мисалдарда аткаруучу 2-тарап («сен»), 3-тарап аркылуу 2-тарап («ал» + «сен»), 2-тарап 3-көптүк тарап аркылуу («алар» + «сен») ж.б., түрдүү интонация менен, түрдүү басым менен айтылуу мүмкүнчүлүгү бар. Буларда тыюу сакталган, бирок провербиалдык сапат, жалпылоочу мазмун төмөн. Кийинки варианттарда прагматика так: адресант (сүйлөөчү) – адресат (угуучу, аткаруучу), адресант – адресат – 1 (угуучу) – адресат-2 (аткаруучу); адресат саны боюнча да жиктелет – жеке, көп болуп [12-14]. Бул формуланы кеңейтүүгө, өзгөртүүгө да болот: *Нанды тебелөө – күнөө/убал*. Мында буйрук жоголду, бирок тыюу сакталды, императив баалоо пикирине өзгөрдү. О+П түрүндөгү императив эми С+П формуласын кабыл алды.

Императив тыюу түрмөгүнүн жалпы мазмунунда берилет. Бирок анда өтө маанилүү кызматты *-бе* аффикси аткарып жатат. Императивдин кийинки трансформасында бул аффикстин чектөө, тыюу функциясын *күнөө, убал* сөздөрү кабыл алды. Демек, бул жерде аффикс менен лексеманын синонимиясы тууралуу айтсак да болот.

Нанды бүт дүйнө жүзүндөгү эл кастарлайт, ыйык тутат, мисалы, англисче *Daily bread* библиядан алынган накыл сөзү жашоо нан менен байланышканын, жашоо өзү нандан тураарын билгизет. Демек, тыюу формулалары бир эле тилге тиешелүү болбостон, универсалдык мүнөзгө ээ болуп эл аралык императивдер катары жашайт.

Жыйынтыктар:

1. Талданган мисалдардан жана аларды салыштыруудан бир нече жыйынтык чыгарууга болот. Кыргыздын менталитетинде тыюу формулалары орчундуу мааниге ээ. Алар коом өкүлдөрүнүн жүрүм-турумуна багыт берет;
2. Бардык тыюу түрмөктөрүндө позитивдүү мазмун бар. Алар этностун биримдигин камсыз кылат, салттуу талаптардын чегинде жашоого шарт түзөт. Тыюу формулалары эл аралык мүнөздө болот;
3. Табулук маанини туюнтууга атайын лексемалар жана уланды мүчөлөр катышат. Бул каражаттардын мааниси провербиалдык мейкиндикте жалпылоочу мазмунга ээ болот;
4. Тыюу түрмөктөрү этностун бардык өкүлдөрүнө бирдей талап коет, карым-катыштарын теңдештирет жана мамилелеринде адилеттүүлүктү камсыз кылат.

Колдонулган адабияттар:

1. **Кабылов, Т.Б.** Позитивдүү жана негативдүү маанидеги императивдик паремиялар жана алардын кептеги орду [Текст] / Т.Б. Кабылов // ОшМУнун жарчысы / Индия жана Кыргызстан: взаимодействие цивилизаций: материалы V международной научной конференции. – Ош: ОшМУ, 2008. – Б. 133-136.
2. **Кабылов, Т.Б.** Понятие и сущность императива [Текст] / Т.Б. Кабылов // Вестник РГСУ. – Бишкек: РГСУ, 2010. - №3. – С 83-87.
3. **Кабылов, Т.Б.** Императив лингвистикалык категория катары [Текст] / Т.Б. Кабылов // ОшМУнун жарчысы. – Ош: ОшМУ, 2012. - №3,1– Б. 68-70.

4. Юдахин, К.К. Киргизско-русский словарь [Текст] / К.К. Юдахин. – Москва, 1965. – 952 с.
5. Зулпукаров, К.З. Введение в китайско-киргизское языкознание [Текст] / К.З. Зулпукаров – Бишкек, 2016. – 768 с.
6. Акматалиев, А.С. Ата-бабалар табериги: кыргыздын адеп-ахлак, салт-санаа, үрп-адат, ырым-жырым жана жөрөлгөлөр жыйнагы [Текст] / [А.С. Акматалиев, Н. Сакиева, Ж. Асанова, А. Аттокурова ж.б.] – Бишкек, 2011. – 724 б.
7. Койчуманов, Ж.Ы. Кыргыз макал-лакаптары, учкул сөздөрү [Текст] / Ж.Ы. Койчуманов, Ы.К. Кадыров. – Бишкек, 2012. – 418 б.
8. Исаков, Б. Санат сөз [Текст] / Б. Исаков. – Бишкек, 2005. – 312 б.
9. Дербишева, З.К. Кыргызский этнос в зеркале языка [Текст]: моногр. / З.К. Дербишева. – Бишкек, 2012. – 404 с.
10. Абдраева, А.Т. Киргизские лингвоэтнокультурные запреты с точки зрения турецкой и английской ментальности [Текст] / А.Т. Абдраева, Д.Б. Мадаминава // Современные тенденции развития науки и технологий. – Белгород, 2018. – Часть I. – С. 6-11.
11. Абдраева, А.Т. Лингвоэтноментальные табу киргизского народа, связанные с питанием и животными [Текст] / А.Т. Абдраева, Д.Б. Мадаминава // Новые технологии в социально-гуманитарных науках и образовании: современное состояние, проблемы, перспективы развития. – Белгород, 2018. – Часть I. – С.11-18.
12. Атакулова, М.А. Эгоцентризм как категориальное значение лично-проминальной парадигмы в языке [Текст] / М.А. Атакулова, К.З. Зулпукаров // Вестник Кыргызско-российского славянского университета. – Бишкек: КРСУ, 2018. – Том 18. – №2. – С. 30-35.
13. Усарова, Г.О. Кыргыз лексикасынын байышынын тышкы булактары [Текст] / Г.О. Усарова, Б.А. Байиева // Наука. Образование. Техника. - Ош: КУУ, 2014.- № 3.- С. 136-138.
14. Хабибуллаева, Н.З. Теоретические основы изучения лексико-семантического (ЛСП) и лексико-семантических групп (ЛСГ) [Текст] / Н.З. Хабибуллаева // Наука. Образование. Техника. - Ош: КУУ, 2013.- № 1.- С. 9-11.

DOI: 10. 54834 / 16945220_2021_3_88

Поступила в редакцию 14. 09. 2021 г.

УДК 82/821.0

*Абдраева А.Т.**к.ф.н., доцент Кыргызского госуд. универ. им. И. Арабаева, Кыргызская Республика*

КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕГИ КООМДУК БААЛУУЛУКТАРГА БАГЫТТООЧУ ПАРЕМИЯЛАРДАГЫ КОГНИТЕМАЛАР

Изилдөөнүн предмети катары кыргыз жана англис тилдериндеги социалдык баалуулуктарды, коом өкүлдөрүнүн жүрүм-турумун жөндөөчү, жалпы кабыл алынган нарк-насилдерди туюнтуучу афористикалык каражаттар тандалып алынды. Иштин максаты болуп коомдук дөөлөттөрдү, салттуу талаптарды жана эрежелерди муундан муунга, доордон доорго, элден элге үзгүлтүксүз өткөрүп берип турган кеп формулаларына когнитивдик-семантикалык анализ жүргүзүү саналат. Бул максатка жетиши үчүн лингвистикада кенен таркалган каттоо, системалаштыруу, салыштыруу, сыпаттоо жана аналогия методдору колдонулду. Коомдук жүрүм-турумду туура жолго багыттоочу паремиялардын жалпы түзүлүшү, түрлөрү, алардын курулуш бөтөнчөлүктөрү, коммуникациядагы орду жана кызматы типологиялык тил илиминин алкагында талдоого алынды, нравалык константалар жана туруктуу жалпы маанилер когнитивта түшүнүгү аркылуу берилди, ар бир когнитивманын эки тилдеги репрезентативдери салыштырылып көрсөтүлдү, айрым учурда алардын эки тилдеги варианттары, конкреттүү репрезентативдери сыпаттоого алынды, этнос аралык провербиалдык маанилердин жалпы касиеттери белгиленди. Изилдөө тил теориясы жана методикасы үчүн зарыл натыйжаларга ээ. Мындагы материалдар өнүктүрүлүп, тилдеги императивдер тууралуу концепцияны иштеп чыгууга өбөлгө болот.